

1. סינכרוניה, דיאכרוניה ואקסוכרוניה

להמשיך ממשל הנהר: הנהר כמשל לשפה.

From the spring in the mountains to the mouths of the sea, all is Sirion; and from its first upwelling even to its passing away when the land was broken in the great battle, that also is Sirion, and nothing less.

מהמעין שבהר ועד לשפך-הים, כל זה הוא סיריאון; ומנביעתו לראשונה ועד שכלה כשנבקעה הארץ בקרב הגדול, גם זה הוא סיריאון, ולא פחות מכך.

או, אם לעשות פרפרזה:

מהעברית שבשנקין ועד לזו הירושלמית, כל זאת היא עברית; ומי-שלח את עמי" ועד ל-"סוף הדרך", גם זו היא העברית, ולא פחות מכך.

שתי זוויות להסתכל על שפה: סינכרוניה ודיאכרוניה.

פנגולוד נותן משל נוסף קשור, שניתן לפרש את הנמשל שלו כשפה:

And other trees there are that stand about, each different in growth and in shape, according to the chances of their lives, though all be akin, offspring of one yet older tree and sprung therefore from a single seed of long ago.

(הוא מדבר על השתנותו של עץ לאורך הזמן)

עצים נוספים עומדים ליד אותו העץ. כל אחד מהם שונה בצורתו ובגודלו, לפי קורות חייו, אבל כולם דומים: צאצאים לעץ עתיק עוד יותר, ולפיכך נצר לזרע קדום אחד.

ההיסק של "ולפיכך נצר לזרע קדום אחד" הוא אותו היסק של הפרוטו-אגדת-ההתעוררות: הגרסה הסיפורית הטולקינאית של פרוטו-שפה שהתפצלה לשפות שונות, בדומה לסיפור מגדל-בבל המקראי.

את ההתפצלויות האלה אפשר לצייר במודל של עץ, ואולי זה לא במקרה שטולקין בחר להשתמש כאן במשל של עצים (למעשה, אם נחתוך ענף ונסתכל על הטבעות שבו, נראה סינכרוניה; אם נסתכל על ענף מהצד, על כל ההתפצלויות שבו, נראה דיאכרוניה).

• נסתכל על ההתפצלויות של האיטלנדיה: Indo-European → Germanic → North Germanic → Icelandic

• מודל דומה קיים גם בטקסונומיה של יצורים חיים. נסתכל נגיד על ההתפצלויות של החתול: Animalia → Chordata → Mammalia → Carnivora → Felidae → Felis → Felis silvestris catus

בנקודה של הקשר בין ביולוגיה ובין שפות אגע בהמשך.

1.1. אקסוכרוניה

אצל טולקין נוסף מימד נוסף, המימד שאני קורא לו "אקסוכרוני", exo-chronic, הזמן החיצוני ליצירה, בחייו של טולקין ("כך וכך לספירה" ולא "כך וכך לעידן השלישי"). אפשר לקבע כל אחד מהצירים ולהסתכל על המישור שנוצר.

(להבהיר שזה לא מושג בבלשנות או בטולקיאנות: זה מושג שאני המצאתי, והוא נראה לי אפקטיבי במיוחד לתיאור של כתביו של טולקין: הן מבחינת השפות והן מבחינת הפרוזה.)

כדי להבין יותר טוב את המערכת המורכבת כל-כך שטולקין יצר, נסתכל על מקרה לדוגמה: השם "אקתליאון" (Ecthelion). בסילמאריליאון של כריסטופר הוא בן לילית נולודריני מגונדולין, שידוע בזכות הריגתו את הבאלרוג גותמוג בקרב על גונדולין (מה שהביא גם למותו שלו...).

נוכל להסתכל על השם מהזווית האקסוכרונית, כלומר מצד התפתחות הכתבים של טולקין במהלך הזמן שלנו:

- המופע הראשון של השם, ב-Book of Lost Tales (סוף שנות העשרה), השם נגזר מהבסיס ecthel, שמשמעותו "מעייץ", בגלל שהוא שמר על איזה מעייץ בגונדולין.
- המופע השני של השם מופיע באטימולוגיות, חיבור בלשני לקסיקוגרפי היסטורי שכתב טולקין בשנות ה-30, שם משמעות השם מוסברת כ-"חוד-חנית".
- המופע האחרון הידוע לנו של השם מופיע בחיבור "על מייגלין" שנכתב החל משנת 1951, ושם משמעותו קשורה ב"חוזק, תקווה".

עכשיו, על כל שלב אקסוכרוני כזה נוכל לדבר על הדיאכרוניה של השפות באותו שלב: בשלב הראשון ("שר-המעייץ") אפשר לדבר על גזירה קדומה מ-*et* "החוצה" ו-*kelē* "לזרום" (עם סיכול ושאר תהליכים צליליים); בשלב השני ("חוד-חנית") אפשר לדבר על *EK-/EKTE* (בנולדורין: *êg*) "חנית" ו-*STELEG* (בנולדורין: *thela*) "חוד"; בשלב השלישי הרכיב השני נגזר מ-*STEL*, אותו שורש של *estel*.

אז מה משמעות השם "אקתליאון"? אפשר להתווכח על איזו פרשנות "יותר נכונה", אבל זה כמו להתווכח איזה מהפיתולים של סיריאון הוא "יותר סיריאון". אם לוקחים ברצינות את משל הנהר של פנגולוד, הרי המסקנה הבלתי נמנעת היא שהשם אקתליין נגזר גם ממעייץ, גם מחוד חנית וגם מחוזק ותקווה בעת ובעונה אחת, מבחינה מסויימת, ובלי להפריע לזה, הוא נגזר מכל אחד לחוד.

טולקין בעצם אומר לנו כאן דבר חשוב: הוא אומר לנו איך לחקור את הכתבים שלו.

2. הסימן הלשוני

אז נעבור לעניין הבא. אותו סוסיר, אותו פנגולוד? אז שוב אותו סוסיר אותו פנגולוד. אם בנקודה הקודמת הרחבתי על משל-הנהר ומשל-העצים, כאן אנסה לבאר משפט קצת סתום של פנגולוד:

For Men change both their old words for new, and their former manner of speaking for another manner, in their own lifetimes, and not only in the first learning of speech; and this change comes above all from the very changefulness of Eä; or if you will, from the nature of speech, which is fully living only when it is born, but when the union of the thought and the sound is fallen into old custom, and the two are no longer perceived apart, then already the word is dying and joyless, the sound awaiting some new thought, and the thought eager for some new-patterned raiment of sound.

במהלך חייהם מחליפים בני-האדם את מילותיהם הישנות בחדשות ואת דרכי-דיבורם הישנים באחרים, ולא רק כאשר הם לומדים לראשונה לדבר. שינוי זה נובע, מעל לכל, מהשתנותה של איאה עצמה, או – אם תרצה – מטבעו של הדיבור, שהוא חי במלואו רק ברגע שהוא נוצר. אבל כשהקשר בין המחשבה ובין הצליל נעשה הרגל והם לא נתפסים עוד במנותק זה מזה, או אז המילה כבר גוועת ונעשית חסרת-חיות: הצליל מחכה למחשבה חדשה והמחשבה למלבוש-צלילי חדש.

(זה היה די סתום לנו.)

סוסיר.

יחידות לשוניות בנויות ממסמן וממסומן, המהווים ביחד סימן. הערך של הסימנים נובע מהניגוד ביניהם: הם מהווים מערכת. אין ערך עצמאי ליחידות בשפה; הן תמיד מקבלות את ערכן מהבחירה להשתמש בהן ולא באחרות שאפשר היה להשתמש בהן באותו מקום:

- "חמים" מתקיים רק בגלל שיש גם "חם" ו-"רותח" (וגם "קר" ו-"פושר" וכו').
- "בית" מול: צריף, דירה, מאורה, קוטג', ארמון, וילה וכו'. ה-"בית" מקבל את התפקיד הלשוני שלו, את מה שהוא מסמן בעצם, מכך שהוא לא אחד מאלו.

עכשיו, נוכל להבין יותר טוב את שני הקטעים הבאים: הראשון מהטקסט שלנו והשני מ-English and Welsh:

For the Eldar know their tongue, not word by word only, but as a whole: they know even as they speak not only of what sounds is that word woven which they are uttering, but of what sounds and sound-patterns is their whole speech at one time composed. ~~Therefore none among the Eldar would change the sounds of some one word alone, but would rather change some one sound throughout the~~

structure of his speech; nor would he bring into one word only some sound or union of sounds that had not before been present, but would replace some former sound by the new sound in all words that contained it — or if not in all, then in a number selected according to their shapes and other elements, as he is guided by some new pattern that he has in mind. Even as a weaver might change a thread from red to blue, either throughout his web, or in such parts thereof as were suitable to the new pattern, but not randomly here and there nor only in one corner.

האלדאר יודעים את שפתם לא רק כסך המילים שבה, אלא כשלם: כאשר הם הוגים מילה, הם יודעים לא רק מה הם הצלילים שמרכיבים אותה, אלא מאילו צלילים ותבניות צליל מורכבת שפתם כולה. לכן, האלדאר לעולם לא ישנו את הצלילים של מילה אחת בלבד, אלא צליל כלשהו במערכת הדיבור כולה; כמו כן, הם לא יחדשו במילה בודדת צליל או צירוף צלילים שלא נמצא בשפה לפני כן, אלא יחליפו צליל ישן בחדש בכל המילים שבהן הוא נמצא, או — אם לא בכלן — בכמה מילים לפי צורתן ותכונותיהן, בהתאם לתבנית החדשה. הדבר דומה לאורג, שאם ישנה חוט אדום באריג לחוט כחול, לא יעשה זאת באקראי, פה ושם, או בפניה אחת, אלא באריג כולו או באותם מקומות שנראים לו מתאימים לתבנית החדשה.

— Dangweth Pengoloð

מֵ-English and Welsh:

~~Under severe pressure to enlarge my apprentice knowledge of Latin and Greek, I studied the old Germanic languages; when generously allowed to use for this barbaric purpose emoluments intended for the classics, I turned at last to Medieval Welsh. It would not be of much use if I tried to illustrate by examples the pleasure that I got there. For, of course, the pleasure is not solely concerned with any word, any 'sound-pattern + meaning', by itself, but with its fitness also to a whole style. Even single notes of a large music may please in their place, but one cannot illustrate this pleasure (not even to those who have once heard the music) by repeating them in isolation. It is true that language differs from any 'large music' in that its whole is never heard, or at any rate is not heard through in a single period of concentration, but is apprehended from excerpts and examples. But to those who know Welsh at all a selection of words would seem random and absurd; to those who do not it would be inadequate under the lecturer's limitations, and if printed unnecessary.~~

(טולקין מתאר איך נתקל בוולשית מימי הביניים, ומסביר שאין טעם שינסה להדגים את התענוג שלו מהשפה:) כי התענוג לא נובע ממילה אחת לבדה — מ-"תבנית צלילית + משמעות" — אלא מהאופן שבו המילה מתאימה לסגנון כולו. גם אם צלילים בודדים מיצירה מוסיקלית יכולים לגרום הנאה בפני עצמם, אי אפשר להדגים בעזרתם את אותו התענוג של שמיעת היצירה כולה כאשר משמיעים אותם בנפרד, אפילו לא לאלו ששמעו אותה בעבר.

— English and Welsh

מה שבני-הלילית עושים באופן אינסטנקטיבי — היכולת שלהם לתפוס את השפה כמערכת — לוקח לבלשנים הרבה יזע ודם לעשות באנליזה מסודרת מודעת.

2.1 שינוי במסמן ו/או במסומן

נחזור לאותו משפט סתום:

~~For Men change both their old words for new, and their former manner of speaking for another manner, in their own lifetimes, and not only in the first learning of speech; and this change comes above all from the very changefulness of Eä; or if you will, from the nature of speech, which is fully living only when it is born, but when the union of the thought and the sound is fallen into old custom, and the two are no longer perceived apart, then already the word is dying and joyless, the sound awaiting some new thought, and the thought eager for some new-patterned raiment of sound.~~

~~במהלך חייהם מחליפים בני-האדם את מילותיהם הישנות בחדשות ואת דרכי-דיבורם הישנים באחרים, ולא רק כאשר הם לומדים לראשונה לדבר. שינוי זה נובע, מעל לכל, מהשתנותה של איאה עצמה, או אם תרצה מטבעו של הדיבור, שהוא חי במלואו רק ברגע שהוא נוצר. אבל כשהקשר בין המחשבה ובין הצליל נעשה הרגל והם לא נתפסים עוד במנותק זה מזה, או אז המילה כבר גוועת ונעשית חסרת-חיות: הצליל מחכה למחשבה חדשה והמחשבה למלבוש-צלילי חדש.~~

כדי להבין יותר טוב למה הכוונה במילים הסתומות שבסוף, נתבונן בשתי דוגמאות:

- brydguma ל־bridegroom.
- "להרביץ". (לשאול את הקהל).

בראשונה רואים השתנות של המסמן, ובשניה של המסומן. הרבה פעמים הם משתנים ביחד, אבל כמעט לעולם סימן לשוני לא נשאר יותר מדי זמן קבוע כמו שהוא: לפעמים אפילו נראה הוא עצמו לא צריך להשתנות; מספיק שהמערכת סביבו תשתנה, שהניגוד שלו ביחס לסימנים אחרים (כלומר, היכולת לבחור בו מקבוצה של סימנים אחרים שהיה אפשר להשתמש בהם) משתנה, בעקבות שינוי בסימנים אחרים. אפשר לחשוב על זה כמו על לוח שח: המצב של כלי-משחק לא תלוי רק בעצמו, אלא בסך ההיערכות של הלוח.

3. אבולוציה

נעבור לעניין השלישי והאחרון שאליו אתייחס. אם שני העניינים הקודמים (המשלים, והמסמן-מסומן) עסקו ישירות בבלשנות, כאן נכנס גורם נוסף.

בפסקה השישית במאמר פנגולוד אומר:

But among the Eldar there are many quick ears and subtle minds to hear and appraise such inventions, and though many be the patterns and devices so made that prove in the end only pleasing to a few, or to one alone, many others are welcomed and pass swiftly from mouth to mouth, with laughter or delight or with solemn thought – as maybe a new jest or new-found saying of wisdom will pass among men of brighter wit.

(בהמצאות לשוניות אדם זקוק שאחרים יקבלו את ההמצאה)
אך בקרב האלדאר רבות האזניים הזריזות ורבים המוחות החריפים לשמוע ולהעריך המצאות כאלה. על אף שתבניות רבות וחידושידיבור רבים שנוצרו בדרך זו התגלו לבסוף כנועמים רק למעטים, או אפילו לבן-לילית אחד, רבים אחרים נתקבלו בברכה ועברו במהרה מפה לאוזן, בבת-שחוק והנאה, או בכובד-ראש – כמו שמליצה או אימרת-שפר חדשה תעבור בין אנשים חדי-מחשבה.

אתן רקע תיאורטי שקשור לסוף של הציטוט.

טולקין מדבר כאן על שינויים לשוניים ועל הדרך שבה הם מתפשטים ותופסים תאוצה בשפה. אראה את הדמיון למערכת האבולוציונית.

זה לא רעיון חדש, דרווין בכבודו ובעצמו כתב:

The formation of different languages and of distinct species, and the proofs that both have been developed through a gradual process, are curiously parallel.

Charles Darwin, *The Descent of Man*, 1871

התהוותם של שפות נפרדות ושל מינים נפרדים וההוכחות שגם אלו וגם אלו התפתחו בתהליך הדרגתי – אלו מקבילים זה לזה באופן מסקרן.

הוא מפתח קצת את ההשוואה, כמו התבוננות ב"שאריות ביולוגיות" כמקבילות ל"שאריות לשוניות". אחר-כך, הוא נותן ציטוט של מקס מילר (Max Müller), אותו מקס מילר שטולקין, ב-"על סיפורי פיות", מבטל מכל וכל את האמירה שלו שמיתולוגיה היא "מחלה של השפה" (disease of language)¹:

A struggle for life is constantly going on amongst the words and grammatical forms in each language. The better, the shorter, the easier forms are constantly gaining the upper hand, and they owe their success to their own inherent virtue.

¹ כלומר, שהמיתולוגיה נוצרה כלואי של פרסוניפיקציה של קונספטים לשוניים אבסטרקטיים: יופיטר/זיאוס כ-Dyaus Pitar או Iovis pater, אב-השמיים.

בכל שפה מתרחש, ללא הפסק, מאבק על החיים בין מילים וצורות בדקדוק. הצורות העדיפות, הקצרות והקלות יותר תמיד יוצאות כשידן על העליונה, והן חייבות את הצלחתן לתכונות האלה.

— Max Müller, in *Nature*, 1870

לא נתעכב על העובדה שזה — אהמ — לא ממש נכון עובדתית שצורות קצרות יותר או קלות יותר (מה שזה לא יגיד) שורדות יותר טוב: הקונספט הוא זה שחשוב. בכל מקרה, על זה דרווין מוסיף דברים שנשמעים כאילו ויצאו מפי פנגולוד:

To these more important causes of the survival of certain words, mere novelty and fashion may be added; for there is in the mind of man a strong love for slight changes in all things.

על הגורמים החשובים האלה להשרדותן של מילים מסויימות, אפשר להוסיף את החדשנות ואת האופנה: כי יש בלב האדם אהבה עזה לשינויים קלים בכל הדברים.

הפאנצ' ליינ: הגן האנוכיי. ממים. לינגוומים. מילות־מפתח: שכפול עצמי, ברירה טבעית (/מלאכותית...) בסביבה מוגבלת־משאבים.

4. סיכומון

- הדבר הראשון שאליו התייחסתי הוא משל־הנהר ומשל־העצים, כשהנמשלים הן הזוויות שבהן ניתן להסתכל על השפות של טולקין: סינכרוניה, דיאכרוניה ואקסוכרוניה.
- הנקודה השניה היתה הסימן הלשוני, על שני חלקיו, השינוי בו, ומקומו במערכת השלימה, אותה בני־הלילית תופסים באופן מודע (בניגוד לאדם).
- הנקודה השלישית היתה נסיון להאיר על השינויים הלשוניים אצל בני־הלילית בראי מודלים אבולוציוניים: אצל בני־הלילית זו ברירה מלאכותית, אצל בני־האדם — טבעית.